

УДК 2 (94) (477.7) ”17/19”

Олена Марченко

РЕЛІГІЯ ЯК ЧИННИК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЕТНОКОНФЕСІЙНИХ ГРУП ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується специфіка розвитку етноконфесійних груп Херсонської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., соціокультурних процесів. Вивчена роль релігії в процесі міжкультурної комунікації.

***Ключові слова:** етносоціальний та етнокультурний розвиток, Південна Україна, етноконфесійні групи, колоністи, міжетнічні контакти.*

Marchenko O. Religion as factor of socio-cultural development of ethno-confessional groups of Southern Ukraine at the end of XVIII – on the beginning of XX century.

The article is devoted to a peculiarities of development of ethno-confessional groups of the Kherson region (the end of the XVIII-the century – the beginning of the XX-th century), its social-cultural processes. The role of the religion inter the process of the intercultural communicatoin is explored.

***Key words:** ethnic and social and ethnic and cultural development, South-Ukraine, ethno-confessional groups, Colonists, interethnic contacts.*

Марченко О. Религия как фактор социокультурного развития этноконфессиональных групп Южной Украины конца ХVІІІ – начала ХХ в.

Стаття посвящена исследованию специфики развития этноконфессиональных групп Херсонской губернии конца ХVІІІ – начала ХХ в., социокультурных процессов. Изучена роль религии в процессе межкультурного взаимодействия.

***Ключевые слова:** этносоциальное и этнокультурное развитие, Южная Украина, этноконфессиональные группы, колонисты, межэтнические контакты.*

Етноконфесійні спільноти Півдня України відрізнялися різною мірою стабільності та ізоляцій від оточуючого населен-

ня, проіснували різний термін. Дослідження явищ і тенденцій у розвитку груп старообрядницького населення, менонітів, єврейських громад допомогло б зрозуміти механізм впливу релігійних чинників на їх соціокультурний розвиток.

Слід відзначити, що у радянській історіографії, з цілком зрозумілих причин, етноконфесійні чинники розвитку недооцінювалися. Видатний етнолог В. І. Наулко зазначав, що “певні успіхи в господарській діяльності, яких досягли іноземні колоністи Півдня України, слід пояснювати не якимись особливими, їм властивими, моральними рисами (наприклад, “німецькою працелюбністю” або природженою “любов’ю до порядку”), а тою соціально-політичною обстановкою, яка сприяла формуванню їх культурно-господарської діяльності і визначила досить високий рівень розвитку продуктивних сил...” [1, 85-86]. Звичайно, соціально-економічні та політичні умови є визначальними. Однак і вплив свідомісних чинників не можна відкидати.

Етнокультурна специфіка Південної України пояснюється наявністю особливого регіонального типу народної культури, що склався в результаті активної міжетнічної взаємодії представників різних традицій. Ці інтеграційні процеси поряд із тим не призводять до втрати конкретними етнічними спільнотами своєї культурної самобутності, що відзначалося багатьма дослідниками [2; 3; 4]. Етноконфесійні громади, як правило, оселялися компактно, що, як відомо, сприяло етнічній консолідації, основним же чинником були релігійні перепони у інтеграції з населенням інших національностей.

Ідеологічним стрижнем етноконфесійних спільнот, що формувалися в феодальній Росії була народна утопія в релігійній оболонці. Реалізація утопічних ідеалів вимагала спільного переселення у відносно пустельні місця, для чого Південна Україна надавала можливості. При спільному поселенні у членів цих спільнот закладалися основи ідеологічної, соціально-психологічної, культурно-побутової спільності [5, 40-41].

Відмінності у ступені збереження етнічних традицій у матеріальній культурі виявляють дослідники-етнологи. Л. Н. Чижикова зазначає, що в російських селах, заснованих у минуло-

му старообрядцями і молоканами, найбільш стійко збереглися російські традиції у планування двору, будівництві житлових та господарських приміщень, бань тощо [4, 34-37].

Однак будь-яка міграція мала супроводжуватися природно-виробничою і соціально-етнічною адаптацією. У першому випадку – пристосування людини до зміни клімату або переміщення в нове середовище існування з іншими природними умовами. Соціально-етнічна адаптація означає пристосування окремої людини або людських спільнот до зміни соціального чи етнічного оточення в результаті революцій, еволюцій, війн, міграцій.

Російські старообрядці були змушені пристосовуватися до нових екологічних і соціально-господарських умов. У Подунав'ї їх основним заняттям було рибальство. В селах старообрядці жили, як правило, в каркасних дерев'яних будівлях. Подібний тип житла був у українців і молдован цього регіону, але відрізнявся від будинків колоністів (німців і болгар).

Щодо Придністров'я, значними старообрядницькими центрами тут були Ананьїв, Дубосари, Тирасполь, Маяки, Плоске. Плоске було назване в пам'ять про село на Єлизаветградщині, звідки прийшли перші його жителі. У цьому селі ще до середини ХІХ ст. збереглися рублені дерев'яні хати, перевезені по частинах з попереднього місця проживання. Цей факт свідчить про намагання перевести в нові умови життя традиційні добре знайомі форми і конструкції, зберегти стабільність свого мікрокосму житла. Однак, у зв'язку з відсутністю лісу, замінити хати, що вийшли з ладу, такими ж, було дорого. Тому жителям доводилося засвоювати місцеві домобудівельні традиції, звертаючися до досвіду представників інших народів. Так з'явилися турлучні (каркасні) хати-мазанки, які мало чим відрізнялися від українського і молдавського житла цього регіону. Інтер'єр же зберігав свої особливості набагато довше.

Про духовний світ жителів села Плоске середини ХІХ ст. ми можемо судити за правилами, які вимагали: почитати восьмикінцевий хрест, а не чотирикінцевий, і ікони старого письма; не спілкуватися з єретиками; про віру не сперечатися; захищати страждальців; покладати сім поклонів тільки у своїх; те, що куплене очищувати молитвами і поклонами; в торгівню баню не

ходити, а після своєї покладати сто поклонів; не нюхати і не курити тютюну.

Представники деяких інших етноконфесійних груп росіян проживали в регіоні дисперсно і тому вони не зберегли своїх культурно-побутових собливостей. Кілька сімей молочан у селах Акерманського повіту до початку ХХ ст. зберегли деяку специфіку, однак у конфесійних, а не в побутових питаннях [6, 47-49].

Російські старообрядці потерпали від військово-кріпосницького режиму, оскільки виконання військових обов'язків суперечило, крім іншого, їх релігійним традиціям [7, 42-43].

Аналіз адаптаційних процесів німецьких колоністів безпосередньо пов'язаний з низкою надзвичайно важливих моментів, а саме правового статусу, мовної проблеми, психологічного чинника. Психічний стан німецьких колоністів можна охарактеризувати як синдром відчуження [8, 329].

Серед емігрантів з німецьких земель були представники різних конфесійних груп. Сільська або релігійна община була важливим регулятором всіх, в тому числі сімейно-шлюбних відносин у громаді, стежила за виконанням членами громади релігійних і моральних норм [9, 342].

Колоністи мали своє окреме управління, яке багато робило для поліпшення їх добробуту. Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні характеризувалася широким демократизмом, зокрема обранням управителя (шульца), учителя, а також священика в євангелістських громадах. Окремі привілеї, надані німцям маніфестом Катерини II і Олександра I (зокрема, навчання рідною мовою, використання її в державному діловодстві, звільнення від військової служби), були в 1870-х роках ліквідовані, крім того, царський уряд обмежив місцеве самоврядування в їх колоніях. У зв'язку з тим частина населення, переважно меноніти, емігрували до США, інші почали організовувати приватні німецькі школи, а також школи при кірхах. Німецькі колоністи дуже цінували підкування уряду і за найменшої нагоди прагнули висловити свою вдячність у ретельному, швидкому виконанні усіх вимог, і навіть без належних винагород [2, 61].

У 1897 р. в Таврійській губернії серед менонітів письменних було 73,47%, що більше в 2,6 раза, ніж у середньому по губернії (27,89%). Високий рівень письменності в менонітських колоніях був зумовлений релігійними особливостями і забезпечувався громадськими початковими школами. Середні чоловічі училища, як правило, знаходились на громадському утриманні, жіночі – утримувались за рахунок плати за навчання. У громадах існували матеріальні, інституціональні, соціокультурні обмеження для жінок в отриманні середньої освіти. У той же час соціальний статус жінки у традиційному менонітському суспільстві еволюціонував у бік підвищення: отримано доступ до середньої освіти, розширені права жінок у трудовій діяльності [10, 7].

Німці-колоністи, прибувши із заболочених низовинних земель до безводних і безлісних степових просторів, опинилися перед потребою виробити нові форми господарської діяльності.

Головним джерелом багатства німецьких колоністів була наполеглива праця в складних умовах посушливого степу і сприяння держави кожному господареві у розгортанні виробництва відповідно до потреб і можливостей краю. У тодішніх писемних джерелах про життя та господарську діяльність німців-колоністів мовилося: “Наприклад, яким би заможним не був колоніст, він завжди залишався землевласником, збільшуючи тільки розміри свого господарства. Скільки б колоністу не належало тисяч десятин землі, він брав участь у всіх польових роботах, нарівні з іншими землевласниками. При цьому одяг його, їжа, житло, предмети побуту, спосіб життя залишалися незмінними. Колоністи ні з ким не входили в угоди, ні з якими торговцями, а самі відвозили свої надлишки в Одесу, Миколаїв та інші міста...” [2, 59]. Своє господарство колоністи вели переважно інтенсивним шляхом. Як правило, в усіх господарствах застосовувався 4-польний сівобіг, всі польові роботи виконувалися кіньми, а нерідко і машинами. Часто використовувалась наймана праця. Причому заробітна платня у їхніх господарствах була на 50-70% вищою, ніж в околицях.

Відомі так звані “Німецькі товариства”, земля в яких ділилася за таким принципом: спільна толока і черезполосні душові

паї, фіксовані за окремим господарем на досить довгий час [11, 12]. У будівництві основні елементи залишалися традиційними, однак з середини ХІХ ст. домівки заможних менонітів, середні училища, промислові будівлі споруджувалися у тогочасних стилях [2, 58]. Однак у “Матеріалах для географії і статистики” вказується, що в частині колоній, особливо католицьких, тип забудови наближається до місцевого. Там і будинки гірші, нижчі, а дахи зроблено з соломи внатруську [3, 728].

Після смерті батька, господарство і вся земля переходила до молодшого сина або до того, який зобов’язується більше інших виплатити останнім братам. Той, хто отримував господарство, повинен був утримувати матір, виховувати і утримувати сестер до їх одруження [3, 19].

Непорушною вимогою до сімейно-шлюбних відносин були порядність, подружня вірність, народження та виховання дітей. Дослідники зазначають панування серед німців-меннонітів більш м’яких сімейних відносин ніж в інших територіальних групах німців-колоністів [9, 342].

Картина світу в уявленнях менонітів складалася з чоловіків і жінок, “своїх” і “чужих” і сприймалася як данина. Побут вважався сферою жіночою, тоді як в економічній, освітній, медичній сферах домінували чоловіки. Наслідком еволюції соціальної психології менонітів у ставленні до навколишнього населення стало запозичення елементів побуту інших етносоціальних груп. Чоловіки були більш відкритими для культурної взаємодії й обміну, жінки були обмежені соціокультурними, інституціональними чинниками [10, 7].

Населення інших національностей дивилося на них із заздрістю, часом недоброзичливо, не завжди розуміючи, що все-таки головна причина їх справжнього добробуту полягала у їхній праці, моральних якостях, збереженні традиційного колориту. Один з російських “ура – патріотів” Олександр Веліцин (Палтов) у 1893 році малює перед обивателем “грізну силу германізму, який темною хмарою насувається з Заходу на нашу Вітчизну і слухняним, і дієвим знаряддям якої слугують наші німецькі колонії”. А далі автор зображає поневолення Росії “без кривавих сутичок, шляхом лише економічного і духовного гноблення і систематичним

захопленням наших найкращих земель” [2, 5].

Ксенофобія українських і російських селян у ставленні до менонітів мала компенсаторний характер, тоді як урядові кола, частина чиновництва та поміщиків дотримувалися ліберальної позиції, згідно з якою меноніти вважалися “своїми” (успішними) [10, 7].

Групи колоністів розміщувалися переважно компактно і були досить відокремленими від українського населення. В політичному регіоні представники різних етносоціальних груп жили за принципом “свої” – “чужі”, що зумовило локальний вплив менонітів. Що однак не виключало запозичень у галузі матеріальної і духовної культури іншими етнічними групами.

Євреї на територію Півдня України прибували з Польщі у другій половині XVIII ст. Як і всі іноземні колоністи, вони приймали російське підданство. На початку XIX ст. кількість євреїв в Новоросії збільшувалася за рахунок вихідців з перенаселених білоруських міст і містечок. Згідно з “Положенням 1804 р.” євреям надавалося право селитися (в кордонах “межі осілості”) на поміщицьких і казенних землях, зберігаючи при цьому особисту свободу. Ті, хто бажав займатися землеробством, отримували наділи і пільги на рівні з іноземними колоністами. У 1850 р. в Херсонській і Катеринославській губернії нараховувалося 15 єврейських землеробських колоній. За описом О. Шмідта: “Єврейські колонії витягнуті в прями вулиці, але будиночки вбогі, бідні і брудні, особливо від того, що євреї не можуть звикнути жити просторо, нерідко залишають деякі хати і тісняться лише у небагатьох, що втім зимою складає економію в паливі. В цих колоніях завжди помічається кілька будинків гарної забудови, зовсім однакових з кращими будинками в німецьких колоніях. Біля них можна зустріти кілька дерев і навіть садки. Це будинки німців-колоністів, переважно менонітів, поселених між євреями для навчання їх сільському господарству і нагляду за ними” [3, 728-729].

Слід зосередити увагу на тому, як загальні функції релігії виявляються в етнічній сфері. Світоглядна функція релігії задає граничні критерії людського буття, визначаючи його сенс і мету. Слід враховувати й інші як загальні (компенсаційна,

рефлексивна, комунікативна, інтегративна та інші), так й специфічні (етноформуюча, етноідентифікаційна, етноконсолідуюча, етнозберігаюча) функції релігії щодо етносу, через які реалізується вся сукупність буття нації, всі аспекти її історії та сучасного життя. Релігія, надаючи нормам співжиття етносу священного змісту, закладає культурну основу етнічної ідентичності. Світова релігія, хоч і виходить за межі етнічного, все ж через обрядовий колорит забезпечує основну функцію етнічної інтеграції. Щодо етнічних груп в іноетнічному середовищі, можна стверджувати, що релігія є додатковою з'єднуючою ланкою групи, в умовах Півдня України – важливою етнодиференціюючою ознакою.

Оцінка ролі релігійного чинника щодо етносу не обмежується лише його функціональністю. Релігія постає активним і суперечливим чинником соціальних і духовних змін, вона не є простою похідною від породжуючого її соціального середовища, пасивним наслідком, а й причиною локальних чи глобальних суспільних, в т. ч. й етнічних, змін [12]. Існує потреба у подальших дослідженнях впливу релігії на соціальні процеси у суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). – К.: Наукова думка, 1975. – С. 85-86.
2. Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня: Всеукраїнський народознавчий часопис. – № 21 – 1999.
3. Шмидт А. А. Материалы для военной географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Сост. Генер. штаба подполковник А. Шмидт. – СПб., – 1863. – Т. 2.
4. Чижикова Л. Н. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М.: Наука, 1979.
5. Коциевский А. С. Формирование этноконфессиональных общностей на Юге Украины и в Бессарабии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) // Етнографія Півдня України. Збірка наукових праць. – Одеса: Гермес, 1996.
6. Пригарин А. А. Культурно-бытовые особенности этноконфессиональных групп русских Одесщины // Историчне краєзнавство

Одещини. Збірник матеріалів. – Вип. 6: З історії та етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995. – С. 45-50.

7. Шевченко С. І., Бойко О. М. Росіяни на історико-етнічній карті Кіровоградщини // Етнічність в історії та культурі: матеріали і дослідження. – Одеса: Гермес, 1998.

8. Бобылева С. И., Бочарова М. В. Проблемы социально-этнической адаптации и немецкое население Юга Украины // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції. – Част. II. – Херсон, 1997.

9. Чернова И. Н. Семья в ракурсе этнической истории российских немцев // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Том 3: збірка наукових праць / Відп. ред. О. В. Сминтина (частина перша), О. А. Пригарін (частина друга). – Одеса, 2002.

10. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789 – 1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. В. Белікова; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2005.

11. Осадчий Т. И. Шербановская волость Елисаветского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание, Херсон, 1891.

12. Филипович Л. О. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу: Автореф. дис... доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство/ Л. О. Филипович – Київ, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України, 2000. – 32 с.